

ભાવોનું સચોટ આલેખનની વાર્તા : પ્રસાદજીની બેચેની- સુન્દરમ્

‘ઉત્તમ વાર્તા લખાય તેને કળાનો પ્રસાદ માનવો ઘટે’ તેવું સ્પષ્ટપણે માનનારા વાર્તાકાર સુન્દરમ્ ની વાર્તાઓ તેના વિષયવસ્તુ, નિરૂપણરીતિ તથા ભાષાને લીધે જુદી પડે છે. કવિ અને વાર્તાકાર તરીકે નામનાં પ્રાપ્ત કરેલ આ વાર્તાકારની ખૂબ જ ટૂંકી પણ સચોટ વાર્તા ‘પ્રસાદજીની બેચેની’ વિષે વાત કરવી છે. આ વાર્તામાં ‘બેચેની’ કેન્દ્ર સ્થાને છે. પરંતુ તેની આસપાસનું કારણ ભાવકને પણ બેચેન કરી મૂકે છે. આ ‘બેચનપણું’ જ વાર્તા જમા પાસું છે. એવું મારું માનવું છે. ઉત્તમ કૃતિ વાંચને વાંચને નવો અર્થ આપે છે અથવા પ્રાપ્ત થાય છે. આ વાર્તા તે તમામ સંદર્ભોને સર કરે છે.

તંદુરસ્ત શિવપ્રસાદજીને નિયમિત ઊંઘ આવી જાય છે. પરંતુ તેમને આજે ઊંઘ ઊંડી ગઈ છે. તે કેમ? તે પાછળ વાર્તાકાર જે બાબતો રજૂ કરે છે. તેમાંથી સમાજની ચિંતા, પત્ની સુખ, બાળકોનું સુખ, ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધા, ખાનદાની વગેરે બાબતોથી તે સુખી છે એ છતાં તેમની ઊંઘ આજે ઊંડી ગઈ-ઊંડી જાય છે. તે માટે વાર્તાકાર જણાવે છે કે પત્ની હોવા છતાં અન્ય સ્ત્રી સાથેના સંબંધ એ શિવપ્રસાદજી માટે નવી બાબત નથી- ‘કહો કે ખૂબ અનુભવી’ હતાં. પરંતુ આ વખતે એક નવી બાઈ સાથે પ્રણયગીરીનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે- રતિ સુખ માને છે ત્યારબાદ તેની સાથે રાત વિતાવે છે. આ રાત્રી દરમિયાન પેલી હાઈકલાસની બાઈ નિદ્રાવસ્થા દરમિયાન ‘યા રહીમ ! યા રસૂલ !’ શબ્દો શ્વાસ-ઉચ્છવાસ સાથે ઉચ્ચારે છે. તે શબ્દો એ તેમની ઊંઘ ઉઠાડી દીધી છે. આ બાઈ પાસેથી નીકળી આવી ને તે ઘેર જતાં રહેતાં શિવપ્રસાદજીને સવારે પણ તે જ શબ્દો સંભળાય છે. નિત્યક્રમ મુજબ પુજાની ઓરડીમાં તેમનું ધ્યાન મંત્રોચારમાં પરોવાતું નથી પણ મનમાં તે શબ્દો જ ગુજે છે. વાર્તાના અંતે આ ભણકાર શાંત ન થતાં નમ્ર ભાવે ભગવાનની મૂર્તિ સામે જોઈ શિવપ્રસાદજી કહે છે ‘દયાલો ! ઉસ ઔરત કો આપસે ક્યા નિસબત હૈ ?’ (સુન્દરમ્ ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, સં. સુરેશ દલાલ, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, બીજું પુનર્મુદ્રણ: ૨૦૦૭, પૃ. ૪૭) આ પ્રશ્ન સાથે વાર્તા પૂરી થાય છે. શારીરિક સુખ પછીની તૃપ્તિ તેમની બેચેની વધારે છે. અને આ બેચેની વાર્તાનો વિષય છે.

વાર્તાના અંતે રજૂ થયેલ પ્રશ્ન સચોટ રીતે વ્યક્ત થયો છે. શિવપ્રસાદ દ્વારા ભગવાનને અંતે જે પ્રશ્ન પૂછાયો છે તે પ્રશ્નના જવાબ વિષે ભાવક પણ વિચારતો થઈ જાય છે. તે અર્થમાં આ વાર્તા જુદી છે.

વાર્તાના આરંભમાં વાર્તાકાર શિવપ્રસાદજીને સંસારનું કોઈપણ દુઃખ નથી. પત્ની, બાળકો, ઈજ્જત, ખાનદાન, ધર્મ વગેરેમાંથી. તે છતાં ઊંઘ ઊંડી જવી એ વધુ ‘ખતરનાક’ કહેવાય. તો શું થયું હતું? આ પ્રશ્નના જવાબ રૂપે વાર્તા રજૂ થઈ છે. કારણ બજારું સ્ત્રીના મુખમાંથી નિદ્રા દરમિયાન નીકળતા શબ્દો(‘યા રહીમ ! યા રસૂલ !’) છે. તે શબ્દો તેમણે બેચેન કરી મૂકે છે. અનુભવી શિવપ્રસાદજીને રતિસુખનો અનુભવપણ તાજગીસભર રહ્યો છે તે છતાં નિદ્રાધીન અવસ્થામાં શ્વાસોચ્છવાસ રૂપે જે શબ્દો નીકળે છે તે શબ્દો તેમણે બેચેન કરી મૂકે છે.

કદાચ શિવપ્રસાદજીના મનમાં બજારું સ્ત્રીની છબી જુદી હતી, તે છબી તેમનું મન સ્વીકારવા તૈયાર ન હોય માટે બેચન થઈ ગયા હોય એવું પણ કહી શકાય.

ધર્મમાં આસ્થા ધરાવનાર આ શિવપ્રસાદજીના મનમાં જે બજારું સ્ત્રી પાસે અપેક્ષાઓ રાખી હતી તે પૂરી થઈ છે ત્યાર બાદનો આ અનુભવ તેમને બેચન કરી મૂકે છે. ધાર્મિકતાનું -ધર્મનું મુખ પહેરીને સમાજમાં જીવતા શિવપ્રસાદજીની સામે બજારું સ્ત્રીના અંતરાત્મામાંથી નીકળતા ઈશ્વરનિષ્ઠ આત્માનું દર્શન ભાવકના મનમાં બંનેય વચ્ચે ભેદની રેખા ઊભી કરી દે છે.

વાર્તામાં બાઈનું ધંધાદારી વલણ, તેની મુસ્કારાહટ, મીઠી ઉર્દૂ જબાં, કંકણના અવાજ, બદનની મહેક વગેરે ધ્યાનપાત્ર છે. વાર્તાકારે બાઈ તથા શિવપ્રસાદજીના મિલનનું વર્ણન સમયનું ગદ્ય-ભાષા ધ્યાનપાત્ર છે. તેનું એક દ્રષ્ટાંત જુઓ- ‘શિવપ્રસાદજી બેચેન બની પોતાના વિશાળ પલંગમાં પડખાં ફેરવવા લાગ્યા. એમના કાનમાં વળી વળીને બાઈનાં કંકણનો અવાજ આવવા લાગ્યો. એ સુંદરીને જોતાં જોતાં થાકી જઈ પોતે ઘડી આંખો મીંચી લેતા ત્યારે એ બાઈના શરીરની હિલચાલ થતાં તેના કંકણ કેવાં રણકી ઊઠતાં હતાં ! જાણે બુલબુલો ! અને તેની મીઠી મીઠી ઉર્દૂ જબાં, ગુલાબના અત્તર માફક કેવી ધીમી ધીમી ફેલાતી હતી! અને એનાં કપડામાંથી મહેકી ઊઠતો હિનો ! હા, એના મહેકની પાંખે ચડાવીને ક્યાંક અધ્ધર લઈ જતો ! અને તેનું બદન ! હા, એના કમખા ઉપરની ભાતમાંના જરીના તાર જરા ખૂચતા હતા, પણ તેય દિલચસ્પ રીતે. અને એ બધામાં એના સુગંધીદાર પાનવાળા મોંની ખુશબો લઈને આવતી એની ગુફતેગોએ એ ઘડીને ખરેખર રળિયામણી કરી મૂકી હતી...’ (એજન, પૃ.45) પત્ની, ધર્મ, સંસાર, અંતરાત્મા, સ્વાસ્થ્ય-તંદુરસ્તી અને નિરાંતે નિદ્રા લેતા આ પુરુષને આજ દીન લગી આ બાબતો નડી નથી. સંસારથી સંતુષ્ટ અને સમાજની દૃષ્ટિ એ ધાર્મિક શિવપ્રસાદજી બજારુંસ્ત્રી સાથે સુવે છે. રતિ સુખ માને છે. પોતે અનુભવી છે. સંતાનોનો પિતા છે. છતાં તે બેચેન થાય છે તેની પાછળ વાર્તાકારે બે કારણો આપ્યા છે. 1. ધર્મ, અને 2. અંતરાત્મા. તો ધર્મની દૃષ્ટિએ પોતે બધી જ બાબતો અદાકરે છે. તથા ‘અંતરાત્મા’ પણ પ્રસન્ન રહેતો હતો. તે છતાં બજારું સ્ત્રીના પ્રાણવાયુ રૂપે નીકળેલ શબ્દો (‘યા રહીમ ! યા રસૂલ !’) આ ધર્મ અને અંતરાત્મા પર અસર કરે છે માટે જ તે બેચન બની ગયા હશે !

વાર્તામાં રાત્રિ દરમિયાન ઊંઘ ન આવી તથા સવારે દાતાણ કરતાં ક્યાં થંભી જતાં, નાહી ધોઈને પૂજા કરતાં- નામજપન કરતાં શિવપ્રસાદજી ને આ શબ્દો પીછો છોડતાં નથી આ બે ત્રણ ઘટનાઓ જ તેમની બેચની દર્શાવવા નિરૂપી છે તેમાં વાર્તાનું કળાકૌશલ્ય પ્રગટ કર્યું છે, તેમ કહી શકાય.

વાર્તાના વર્ણનમાં શૃંગાર રસનું નિરૂપણ છે. પરંતુ આ વાર્તા શૃંગાર રસની નથી. વાર્તામાં રજૂ થયેલાં વિવિધ પ્રશ્નો, વાર્તાનો અંત, બજારું સ્ત્રી તથા શિવપ્રસાદજીની વિષે વાત કરતાં જયંત કોઠારી આ વાર્તાના સંદર્ભમાં નોંધે છે કે ‘...પણ તેમ છતાં આપણને પ્રશ્ન થાય કે પ્રસાદજીને આટલા બધા બેચેન થવા માટે કંઈ કારણ હતું ખરું? એ બાઈને ભૂલીને એ પોતાની રીતે જીવ્યે જઈ ન શકે? પણ કદાચ ધંધાદારી બાઈ વિશેના એમના ખ્યાલને જ ભારે ધક્કો લાગ્યો છે. એમના છેલ્લા પ્રશ્નમાં એ વ્યક્ત થાય છે : ‘દયાલો ! ઉસ ઔરત કો આપસે ક્યા નિસબત હૈ?’ કદાચ પ્રસાદજી એ બાઈની સામે પોતાની જાતને મૂકતા હોય. એમનું પણ એક ભાવદ્વૈત છે-બ્રહ્મભોજન, યાત્રા, પૂજાસેવા વગેરેમાં વ્યક્ત થતી ધાર્મિકતા અને બજારું સ્ત્રીઓ સાથે સંબંધમાં વ્યક્ત થતું રંગરાગીપણું આમાંથી

સાચા અધિકૃત શિવપ્રસાદજી ક્યાં? પેલી સ્ત્રીનું બજારુપણું એ એનો ઉપરનો ઓપ હતો, અંદરનું ખરું તત્ત્વ તો એની ઈશ્વરનિષ્ઠા હતી. પોતાની ધાર્મિકતા તે ઉપરનો ઓપ અને રંગરાગીપણું એ અંદરનું ખરું તત્ત્વ છે એમ તો નથી ને? આ નવું આત્મભાન એમને બેચેન બનાવી રહ્યું હોય એમ ન બને?’ (શબ્દયોગ, સં. મફત ઓઝા અને અન્ય પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ:૨૦૦૮, પૃ.૨૫૯-૨૬૦) જયંત કોઠારીના શબ્દોમાં રજૂ થયેલા પ્રશ્નો-તર્કો વાર્તાના મહત્ત્વની દિશા તરફ ધ્યાન ખેંચે છે. બજારુ સ્ત્રીની ઈશ્વરનિષ્ઠા કદાચ પ્રસાદજીની નિષ્ઠા સામે ઝાંખી લાગતી પોતે અનુભવી હોય એવું બની શકે. માટે જ અશોકપુરી ગોસ્વામી નામના ગઝલકારની ગઝલ(નીકળે છે)ના શબ્દો અહીં વધુ સ્પર્શક્ષમ લાગે છે.

“બુકાનીની અંદર સ્વજન નીકળે છે,

તવાયફના કંઠે ભજન નીકળે છે.” (અમર ગઝલો, પૃ.૨૧૮)

વાર્તામાં બાઈ-તવાયફના મુખમાંથી ઈશ્વર સ્મરણ તથા જોડાણ પ્રસાદજીને બેચન કરી મૂકે છે. આ વાર્તાના શીર્ષક મુજબ ‘પ્રસાદજીની બેચેની’ અ-પૂર્વ રીતે નિરૂપાઈ છે. શિવપ્રસાદજીની ધાર્મિકતા, રંગરાગીપણું તથા બેચેની તેની સામે બાઈનું વર્તન, દેખાવ તથા અંદરની ઈશ્વરનિષ્ઠા આ બધા ભાવોનું સચોટ નિર્માણમાં વાર્તાકારની પ્રતિભાની સાર્થકતા રહેલી છે, તેવું ચોક્કસ કહી શકાય.

સંદર્ભ

- I. સુન્દરમ્ ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, સં. ચંદ્રકાન્ત શેઠ, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, ત્રીજું પુનર્મુદ્રણ:૨૦૦૮
- II. સુન્દરમ્ ની શ્રેષ્ઠ વાર્તાઓ, સં. સુરેશ દલાલ, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, બીજું પુનર્મુદ્રણ:૨૦૦૭
- III. સુન્દરમ્(સર્જક-પ્રતિભા શ્રેણી). ડૉ. રમેશ એમ. ત્રિવેદી, આદર્શ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્ર.આ.:૨૦૦૭
- IV. સ્નેહરશ્મિ અને સુન્દરમ્ ની વાર્તાકલા, પ્રો. ડૉ. કે.જે. વાળા, પ્રવીણ પુસ્તક ભંડાર, રાજકોટ, પ્ર.આ. ૨૦૦૬
- V. વાર્તાવિમર્શ, બાબુ દાવલપુરા, ડિવાઇન પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, બીજી આવૃત્તિ: ૨૦૧૨
- VI. શબ્દયોગ, સં. મફત ઓઝા અને અન્ય પાર્શ્વ પબ્લિકેશન, અમદાવાદ, દ્વિતીય આવૃત્તિ:૨૦૦૮

ડૉ.નીતિન રાઠોડ

આસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર

ગુજરાતી વિભાગ

ડૉ.એ.પી.જે. અબ્દુલ કલામ સરકારી કોલેજ

સિલવાસા